

6. ДОВІРА ЯК ЧИННИК ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

З'ясування ролі, функцій, різновидів довіри в суспільних відносинах різного рівня виступає передумовою системного пошуку шляхів до консолідації суспільства. Останнім часом соціологія, як і ряд інших дотичних наукових дисциплін, активно розробляє проблематику довіри, бо є всі підстави вважати останню наріжним компонентом соціальної взаємодії акторів різного рівня (розпочинаючи від окремих особистостей і завершуючи соціальними інститутами та державами), необхідною умовою взаємодії, комунікації, а у підсумку – інтеграції суспільства. Системні кризи в різних за соціальним та політичним устроєм суспільствах світу і в Україні зокрема, відповідні деструктивні процеси в сфері міжсуб'єктних відносин на макро-, мезо- і мікрорівні, їх істотні трансформації в сучасному світі підтверджують значущість цієї проблематики.

У сучасних соціологічних класифікаціях можна виділити дві провідні теоретичні традиції пояснення походження довіри – культурологічну та інституційну. Як джерело формування довіри до соціальних інститутів у культурологічній традиції розглядаються загальні орієнтації, що глибоко своїм корінням сягають цінностей і норм культури, які сприймаються індивідом у період ранньої соціалізації. З цього погляду інституційна довіра є продовженням, свого роду проекцією, міжособистісної довіри, сприйнятої в ранній період життя і такої, що надалі значно впливає на індивідуальні оцінки суб'єкта.

Міжособистісна довіра розглядається згідно з культурологічною традицією як основа формування інституційної довіри, що формується в міру набуття досвіду міжособистісної взаємодії і співпраці в рамках формальних і неформальних інститутів суспільства. Вона стає основою для створення не тільки загальнонаціональної мережі інститутів громадянського суспільства, а й сприяє посиленню довіри до діючих соціальних інститутів, формуванню громадянської культури та підвищенню рівня громадської і політичної консолідації.

Культурологічні теорії довіри розрізняються залежно від рівня проведеного аналізу. Макрокультурологічні теорії передусім акцентують схожість загальних тенденцій і характеристик національних традицій, норм, цінностей. Мікрокультурологічні теорії довіри фокусують увагу на відмінностях індивідуального досвіду соціалізації як основних джерел різноманітності характеристик довіри в суспільствах різних країн, а джерело недовіри вбачають у механізмах соціалізації, що здійснює міжпоколінну трансмісію цінностей.

Процес формування рівня культури довіри до соціальних інститутів, необхідного для їх ефективного функціонування, а також розвитку на цій основі стабільного і консолідованого суспільства вимагає значного часу, що охоплює, як свідчить історія, щонайменше період зміни поколінь. Саме за цей період культурні детермінанти соціальної довіри (йдеться про глибинні соціально-культурні норми або патерни, соціалізації) встигають сформуватися і закріпитися в масовій свідомості.

Концепція соціалізації, яка багато в чому є прерогативою мікрорівневих культурологічних теорій довіри, слугує для обґрунтування тези про складність і багатоваріантність ефектів впливу культури на процес формування довіри на індивідуальному рівні. Розходження в ступені довіри на індивідуальному рівні зв'язують з

особливостями соціалізації особистості, зумовленими чинниками статі, віку, освіти, доходу сім'ї та ін., а також індивідуального життєвого досвіду кожної людини.

У практиці аналізу проблеми довіри в соціологічній науці культурологічна традиція інтерпретації зберігає переважний вплив. У процесі осмислення природи довіри необхідно враховувати фактор екзогенного походження інституційної довіри; розглядати міжособистісну довіру як її основу з подальшим формуванням у суспільстві певних патернів і атитюдів, що підтримують рівень культури довіри в ньому. Довіра як культурна цінність визначає загальні орієнтації, які формуються нормами культури і інтериоризуються індивідами в період ранньої соціалізації.

Соціологи вивчають різні аспекти довіри з позицій не тільки соціологічного, а й політико-соціологічного, психологічного, соціально-психологічного, історичного та інших підходів. Традиція дослідження довіри багато в чому заснована на перевазі вибору як предмета дослідження не стільки аспектів походження, джерел довіри, скільки внутрішніх і зовнішніх чинників формування довіри. Сьогодні дослідники довіри віддають перевагу розробленню цих питань на основі концептуального синтезу культурологічних та інституційних теорій довіри. Оскільки природа, структура й сутність довіри є досить складною й багатоманітною, не може бути єдиної загальноприйнятної інтерпретації довіри, то ж визначення та типології довіри так само є поліваріантними. Не вдаючись до поглибленого дискурсу щодо цього предмета, зазначимо, що, з погляду потенціальних можливостей впливу на інтегративні процеси в сучасному українському суспільстві, автори вважають найістотнішими три ключових аспекти, що дозволяють характеризувати "атмосферу довіри" у суспільстві різнобічно: 1) довіра до людей взагалі — як принцип життєсприйняття і

життєставлення, іманентно властивий особистості (особистісна довіра), 2) довіра до “ближнього кола” “ друзів, знайомих, сусідів, жителів свого району, міста (цей тип довіри, заснований на досвіді безпосереднього спілкування та самоідентифікації з різними «ми» соціального мікросередовища, позначеного як персоніфіковану довіру) та 3) довіра до органів влади, офіційних осіб, установ, політичних партій і рухів, громадських об’єднань, соціальних програм, заходів (інституційна довіра). Те, якою мірою спрацьовують ці типи довіри і де шукати соціально-психологічні резерви для консолідації українського соціуму за умов загострення системної кризи, зумовлене особливостями сучасної суспільної ситуації в Україні, що відповідним чином відбивається на стані довірчих стосунків у суспільстві.

У центрі дослідження проявляється проблема взаємозв’язку довіри/недовіри і згоди/незгоди як світоглядних позицій, що визначають процес формування громадської думки в суспільстві, що розглядається як одна із значущих умов розвитку суспільства. Беручи до уваги багатогранність смислового змісту понять довіри й недовіри, потрібно враховувати не тільки світоглядну складову смислового значення цих понять, а й розглядати їх як певні соціально-психологічні настанови.

У рамках такого підходу до концептуалізації довіри встановлюються конкретні межі інтерпретації, а пріоритет віддається осмисленню ролі не стільки глибинного шару культури та її основи – системи цінностей, скільки диспозиційній структурі соціальної дії, в якій довіру/недовіру тлумачать, насамперед, як певні диспозиції, атитюди, установки. Відповідний диспозиційний вектор аналізу передбачає акцент на дослідження практик довіри у різних сферах життєдіяльності, за допомогою яких визначаються ціннісні орієнтації, а на їх основі формуються установки соціальної дії.

У сучасному суспільстві явище довіри характеризується складною архітектонікою, є багатоплановим, багаторівневим і багатоаспектним предметом досліджень з огляду на зростання значущості довіри у різних сферах життєдіяльності – від міжособистісного спілкування до міждержавної кооперації й взаємодії.

Справді, роль довіри в *політичній* сфері цілком очевидна. Принцип народовладдя, задекларований у законодавстві орієнтований на демократичний тип правління країн, передбачає делегування владних повноважень як цілого ряду інших функцій соціального управління, окремим інститутам, організаціям, персоналіям. Ефективність їх потенційних дій оцінюється населенням за різними властивостями та параметрами, але у підсумку загальна прогнозована оцінка щодо їх спроможності виконувати відповідні функції акумулюється у вигляді почуття довіри чи недовіри. Найяскравіше це демонструють електоральні перегони, коли політик отримує кредит довіри під свою програму й імідж у вигляді голосів своїх виборців (До речі, при цьому можливі маніпуляції свідомістю за допомогою різних політтехнологій або згодом виявлена довіра може й не знайти практичного підтвердження в діяльності політичних інститутів.) Наразі важливо те, що значущість наявності/відсутності довіри у політичній сфері є безперечною, оскільки без довіри неможлива легітимація жодного політичного рішення.

Практики функціонування довіри в політичній сфері сучасного українського суспільства, на жаль, залишають бажати кращого, що підтверджується, зокрема, даними моніторингу громадської думки, що проводиться Інститутом соціології НАН України, починаючи з 1992 р. Показовим є ставлення респондентів до вищих владних структур, заміри якого наведені в *Табл. 1–3*.

Як бачимо, усі найвищі органи влади протягом двадцяти п'яти років проведення дослідження, переважно

Таблиця 1
Розподіл відповідей на запитання “Який рівень Вашої довіри до Президента?” (%)

	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016
		Кучма				Ющенко				Янукович				Порошенко	
Зовсім не довіряю	32,2	29,4	38,5	24,4	34,5	30,2	8,3	19,9	23,3	14,6	31,7	38,5	19,2	30,1	33,8
Переважно не довіряю	20,6	16,5	22,3	18,7	24,7	27,9	11,4	21,1	26,5	18,3	29,8	28,4	15,6	25,2	33,8
Важко сказати, довіряю чи ні	27,1	30,7	28,7	29,6	27,4	26,7	30,9	29,4	26,8	36,3	22,5	22,1	31,3	26,6	21,8
Переважно довіряю	11,6	16,3	7,0	20,3	10,2	12,6	32,7	23,9	19,7	24,5	13,2	8,7	28,5	16,5	9,8
Цілком довіряю	4,5	7,1	2,7	6,6	2,9	2,4	16,5	5,6	3,6	6,3	2,6	2,2	5,4	1,1	0,8
Не відповіли	3,9	0,0	0,8	0,4	0,3	0,2	0,1	0,1	0,2	0,1	0,2	0,2	0,1	0,4	0,0

Таблиця 2
Розподіл відповідей на запитання “Який рівень Вашої довіри до Верховної Ради?” (%)

	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016
Зовсім не довіряю	29,1	39,7	38,3	36,8	34,3	28,9	18,7	25,0	22,3	35,7	44,3	35,0	35,6	38,6
Переважно не довіряю	22,1	22,3	26,7	25,2	30,8	34,2	30,9	33,9	28,1	35,5	32,3	30,2	34,0	38,1
Важко сказати, довіряю чи ні	35,2	29,3	26,8	30,3	27,4	27,7	35,3	28,7	35,3	21,4	18,6	26,0	21,6	17,6
Переважно довіряю	7,4	6,7	5,7	5,7	6,1	7,9	13,6	11,0	12,8	6,6	3,8	7,7	8,0	5,3
Цілком довіряю	2,3	2,0	1,6	1,4	1,3	1,2	1,6	1,2	1,4	0,7	0,8	0,9	0,3	0,4
Не відповіли	3,8	0,0	0,8	0,6	0,2	0,2	0,0	0,2	0,1	0,1	0,2	0,1	0,5	0,0

Таблиця 3
Розподіл відповідей на запитання “Який рівень Вашої довіри до Уряду?” (%)

	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016
Зовсім не довіряю	28,2	32,1	36,2	27,1	30,1	25,6	18,8	25,6	18,8	33,8	42,3	28,5	38,1	38,7
Переважно не довіряю	22,6	22,2	25,4	22,3	28,7	32,1	29,2	28,1	24,7	33,7	29,7	24,6	30,5	37,7
Важко сказати, довіряю чи ні	33,8	32,8	29,9	36,2	31,4	30,9	36,4	27,7	36,7	22,4	19,4	29,4	22,2	17,1
Переважно довіряю	8,6	9,4	6,0	11,2	8,1	9,6	13,6	15,4	17,2	8,6	7,2	15,4	8,3	6,2
Цілком довіряю	2,8	3,6	1,6	2,5	1,5	1,6	2,1	3,1	2,4	1,3	0,9	1,8	0,4	0,3
Не відповіли	4,0	0,0	0,9	0,6	0,3	0,3	0,1	0,2	0,2	0,1	0,4	0,3	0,5	0,0

не користуються довірою населення. Винятком є роки, коли проводяться вибори, і за рахунок «масованої» агітаційної кампанії та сподівань про зміни на краще, нововладці отримували певний кредит довіри, що потроху танув протягом перших двох років перебування при владі. Однак і тоді у ставленні до Верховної Ради й уряду України недовіра незмінно домінувала над довірою. Лише у ставленні до президента має місце більш позитивна динаміка, особливо коли політики приходили до влади на хвилі емоційного піднесення, пов'язаного з перемогою першого та другого Майдану. Але досить швидко рівень довіри до В. Ющенка впав, хоча й не так стрімко, як до його наступника В. Януковича, на жаль, доводиться констатувати, що динаміка зміни довіри до чинного гаранта Конституції ближча за траєкторією саме до останнього. Поза тим, принципи побудови сучасних владних інститутів за необхідністю задіюють довіру як засіб легітимації виборчого процесу, навіть тоді, коли вибір відбувається за принципом “найменшого зла”, тож довіра за умов демократії виступає невід'ємною складовою політичного життя суспільства.

Не потребує особливих доказів і роль довіри в *фінансово-економічній* сфері – первинній з огляду історичної генези довірчих відносин. Уся сучасна кредитно-фінансова система, як, власне, й самі гроші як універсальний засіб обміну, ґрунтуються на довірі учасників економічних відносин до системи регулюючих ринку норм. Показовим є поширення (хоча й з сумнівними наслідками на пострадянських теренах) такої форми економічної взаємодії, як довірчі товариства (трасти), де принцип довіри винесений у назву. Взаємодія кредитора і позичальника, яка (принаймні в ідеалі) веде до отримання у процесі кредитних відносин взаємної вигоди, водночас слугуючи механізмом поширення довіри як загальної суспільно визнаної цінності, й ініцію-

ючи зміну вектора прагматично орієнтованої довіри в суспільстві на соціально орієнтовану. Підкреслимо, що завдяки довірі, власне, й відбувається реалізація найефективніших бізнес-проектів, пов'язаних з інноваційними перетвореннями, ризику й наслідки яких неможливо достеменно прорахувати наперед, а тому мимоволі суб'єктам господарювання доводиться покладатися на такий ресурс як довіра, який не може гарантувати прибутковості чи хоча б беззбитковості обладнання, але в разі успіху може забезпечити надприбутки.

Щодо реального стану довірчих відносин в українській фінансово-економічній сфері, то дійсність не надто сприяє втіленню принципу довіри в господарські практики. В уже згадуваному моніторингу громадської думки як емпіричний референт, ставилися запитання про довіру до банків і страхових компаній, які не охоплюють, звичайно, увесь комплекс довірчих відносин в економіці, проте відображають дуже важливий його сегмент.

Як видно з таблиць 4 і 5, ці запитання з'явилися в моніторингу не з початку дослідження, а з 2002 р., після подолання гіперінфляції, запровадження національної валюти, відносно сталих норм і відносин ринкової економіки. Ані банкам, ані страховикам не вдалося переламати тенденцію недовіри у ставленні до них населення, однак відбулися певні зрушення у позитивному сенсі. Причини систематичного відтворення недовіри до фінансово-страхових інституцій випливають із політичної нестабільності й загального кризового стану економіки, коли короткий проміжок відносного благополуччя змінюється черговим приступом інфляційної лихоманки, із численних випадків шахрайства й ошуканства, розкрадання довірених клієнтами коштів. Отже, утворюється "замкнене коло", з якого й досі несила вирватися вітчизняним кредитно-фінансовим установам. Але саме негаразди цієї сфери суспільної життєдіяльності наочно демонструють важливість чинника довіри для її успішного функціонування.

Таблиця 4
Розподіл відповідей на запитання “Який рівень Вашої довіри банкам?” (%)

	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016
Зовсім не довіряю	38,5	32,2	21,0	19,3	18,2	35,3	30,2	31,0	30,5	33,7	34,4
Переважно не довіряю	23,6	24,0	27,5	27,3	28,7	31,8	31,4	31,0	30,3	33,0	38,0
Важко сказати, довіряю чи ні	28,4	28,5	32,3	33,3	31,7	22,6	25,2	24,6	28,6	20,7	18,4
Переважно довіряю	8,1	13,2	17,7	18,3	19,2	9,2	12,2	11,8	9,4	11,2	8,8
Цілком довіряю	1,3	2,0	1,3	1,6	1,8	0,8	0,7	1,1	0,7	0,6	0,4
Не відповіли	0,2	0,2	0,2	0,2	0,5	0,2	0,2	0,6	0,6	0,8	0,7

Таблиця 5
Розподіл відповідей на запитання “Який рівень Вашої довіри страховим компаніям?” (%)

	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015
Зовсім не довіряю	45,3	38,3	31,9	29,8	25,7	37,8	31,0	34,6	34,9	36,3
Переважно не довіряю	23,1	26,8	30,6	31,7	30,3	30,4	34,3	30,1	31,1	30,1
Важко сказати, довіряю чи ні	24,6	26,1	27,1	29,7	31,9	24,1	26,5	26,0	27,1	21,9
Переважно довіряю	5,3	6,9	9,2	7,8	10,5	6,5	7,4	8,1	6,1	9,4
Цілком довіряю	1,5	1,7	0,8	0,9	1,3	1,1	0,5	0,9	0,8	1,2
Не відповіли	0,2	0,2	0,3	0,1	0,3	0,1	0,3	0,4	0,1	1,1

Не менш рельєфно виступає необхідність довіри в соціальній сфері, бо в наявному чи прихованому вигляді елемент довіри присутній у кожному акті спілкування: починаючи від народження, коли спілкується з батьками, й у міру соціалізації, вступаючи у дедалі ширше коло взаємодій, особистість орієнтується на взаємність, відповідність власної довіри ступеню довіри Іншого. Е. Еріксон, створивши концепцію базисної довіри як фундаментальну психологічну передумову життєдіяльності, інтерпретував почуття довіри до себе, до людей, до світу, як запоруку формування здорової особистості. Показовим щодо цього є, на наш погляд, запитання про довіру до співвітчизників.

Аналізуючи дані, наведені в Табл. 6, не можна не звернути увагу на суттєве зростання довіри до співвітчизників, що мало місце, з початку 2004 р. Збіг у часі «сплесків» довіри до співвітчизників із двома Майданами, завдяки яким зріс рівень солідарності й консолідації українців, орієнтованих на інтеграцію до Європейського Союзу і загалом систему західноєвропейських цінностей, недвозначно демонструє взаємозв'язок між рівнем національної самосвідомості та ступенем поширення в соціумі довірчих відносин. Розглядаючи проблему довіри на соціетальному рівні, Ф. Фукуяма характеризує довіру як феномен, що сприяє впорядкуванню соціального життя, легітимації соціальних відносин, і якраз зростання довіри до співвітчизників є проявом такої легітимації.

На додаток треба підкреслити ще один момент: масштабність, інтенсивність й динамічність взаємодії соціальних суб'єктів, можливості для здобуття і використання соціального капіталу в постмодерному суспільстві ні на один порядок вищі порівняно з традиційними суспільствами. Тож суб'єкт за цих умов просто не в змозі верифікувати усі ці інтеракції на підставі особистого досвіду і тому змушений або апріорі довіряти співдіючим

Таблиця 6
Розподіл відповідей на запитання “Який рівень Вашої довіри співвітчизникам?” (%)

	1994	1996	1998	2000	2004	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016
Зовсім не довіряю	5,9	7,6	7,6	7,1	5,1	2,9	3,9	3,0	3,6	2,9	3,7	2,8	2,4
Переважаю не довіряю	12,8	10,7	12,3	13,3	12,9	8,3	9,6	10,7	12,2	10,2	9,2	10,0	9,4
Важко сказати, довіряю чи ні	46,5	48,1	44,8	48,6	42,3	41,9	37,4	40,6	41,2	41,7	36,6	35,1	32,0
Переважаю довіряю	23,0	23,1	23,1	22,8	32,8	39,8	41,2	38,5	35,6	37,1	40,2	43,1	46,9
Цілком довіряю	7,2	10,6	10,4	7,3	6,7	6,9	7,6	7,0	7,4	7,6	10,2	8,4	3,3
Не відповіли	4,5	0,0	1,8	0,9	0,2	0,2	0,2	0,3	0,2	0,5	0,1	0,7	0,4

з ним акторам, або “бути витиснутим на узбіччя життя”, ескапує з інтеграційного процесу. Саме тому вельми успішним і перспективним видається процес інституціоналізації волонтерського руху, що сполучає в собі як особистісний, так й інституційний різновиди довіри.

Таблиця 7

**Розподіл відповідей на запитання “Який рівень
Вашої довіри волонтерам?” (%)**

	2015	2016
Зовсім не довіряю	7,4	5,6
Переважно не довіряю	10,0	12,8
Важко сказати, довіряю чи ні	23,4	28,2
Переважно довіряю	44,3	44,2
Цілком довіряю	14,3	9,1
Не відповіли	0,6	0,2

Волонтерство можна вважати новим для України, ефективним і новітнім соціальним інститутом, заснованим “знизу” на міжособистісній та міжгруповій довірі: він має належні інституціональні атрибути (легальність, легітимність, інституціональну інфраструктуру), а також властивий набір сутнісних ознак: наявність хоча й нечисленної, але соціально активної верстви середнього класу, здатного формулювати й озвучувати як суспільні інтереси загалом, так і інтереси й прагнення соціально вразливих груп українського суспільства; початок формування політичних осередків і партій з основою у волонтерських організаціях, як виразників і промоутерів народних ініціатив; початок діалогу з владними структурами на всіх рівнях з метою просування своїх проєктів і здійснення дієвого громадського контролю; представлення лідерів волонтерів на різних щаблях влади, зокрема у Верховній Раді; наявність зворотного зв’язку у вигляді

реакції владних структур на ініціативи волонтерів та їхні організації. Предметом соціологічного аналізу волонтерства (та довіри як його бази) є зростання кількості його проявів у житті сучасного українського суспільства і властивий їм масовий характер. Останнім часом відбувається процес збільшення масштабів волонтерської діяльності з її поширенням в урядові структури, у т. ч. найвищого рівня, на підставі розвитку інституціоналізованого різновиду довіри. Довіра, як наріжний камінь формування інституту волонтерства, стає менш емоційно забарвленою і більш раціоналізованою й дедалі більше втілюється в інтелектуальній за характером волонтерській діяльності, пов'язаній з використанням сучасних інформативно-комунікаційних технологій і соціальних мереж в Інтернеті. Вона потроху перестає бути мисленевим різновидом внутрішнього життя індивіда і перетворюється на дієву складову повсякденних практик, що проявляються в різноманітних волонтерських ініціативах та предметних активностях, пов'язаних сьогодні не так із грошовими внесками (як нещодавно), як з особистою участю. Діяльність інституту волонтерства стає більш спеціалізованою і профільною, обслуговує все більше сфер життєдіяльності українського суспільства, що дає змогу реалізувати принцип поглиблення поділу праці у цій царині, а отже, сприяє соціальній мобілізації та соціальній солідарності. На засадах довіри на всіх її рівнях бере початок створення міжнародних мереж волонтерського руху, що робить новітній інститут волонтерства глобальним явищем. Формування й функціонування новітнього інституту волонтерства, ґрунтованого на різних рівнях довіри, йде паралельно із процесом перетворення спільнот на організовані громади як осередки реально чинного громадянського суспільства, тим самим вони поступово перетворюються на провідних дієвців у діалозі з владою та державою.

У культурній сфері довіра широко представлена як феномен, притаманний певному типу культури. Людський капітал являє собою нематеріальну складову багатства і, крім сукупності професійних знань, умінь і навичок, відображає культурне надбання, володіння яким додає успішності в комунікації з іншими людьми та допомагає створювати успішні з ними відносини (цей останній компонент і є соціальний капітал). Така своєрідна сума накопиченої частки (результат освіти, виховання, трудових навичок) та інвестицій, спрямованих на підвищення культурно-освітнього рівня та кваліфікації, які в майбутньому принеситимуть реальну віддачу, виступає як дієвий ресурс суспільного поступу. Специфіка культурного середовища, особливості процесу соціалізації в різних типах суспільств, національні особливості менталітету виступають істотними чинниками впливу на стан довіри і поширеність довірчих відносин у суспільстві. Для ілюстрації цієї тези наводимо дані моніторингового дослідження, де, як емпіричний референт довіри в сфері культури, було використано такий показник, як довіра до українських учених (Табл. 8).

Таблиця 8

**Розподіл відповідей на запитання “Який рівень
Вашої довіри вченим України?” (%)**

	2015	2016
Зовсім не довіряю	5,9	6,0
Переважно не довіряю	8,3	9,5
Важко сказати, довіряю чи ні	34,1	37,1
Переважно довіряю	42,9	41,4
Цілком довіряю	8,2	6,1
Не відповіли	0,7	0,1

Хоча частка тих, хто повністю чи переважно не довіряє вітчизняним науковцям, не така мала й разом перевищує 15%, але на тлі тих, хто цілком або здебільшого довіряє діячам науки, їхня кількість коливається навколо п'ятидесятипроцентної відмітки, очевидно, що довіра у цій царині суспільного життя не лише має місце, а є переважальною формою відносин. Важливо зауважити, що цей ресурс зростання довіри в суспільстві здійснюється вкрай неефективно.

Релігійна сфера з властивою їй вірою у вищі сили, так само є сферою функціонування довіри, котра, виступаючи атрибутом вірності, своєю чергою, отримує потужний імпульс, оскільки вірність доводить довіру до повноти. Любов як провідний принцип християнства стимулює довіру як принцип організації життя.

Поняття довіри активно використовує й інша світова релігія – іслам, у якій вона визначається як риса, що притаманна праведним й богобоязливим людям. Більш докладно розкриття сутності довіри висвітлено у священній книзі мусульман Корані, де основну увагу приділено особливостям формування грошових, зокрема боргових, відносин на основі довіри між людьми. У релігії мусульман довіра виступає ознакою покорі Аллаху, вірності його закликам і настановам. Тому, незважаючи на непоодинокі випадки (як у історичній перспективі, так і в сьогоденних практиках) зловживання довірою з боку представників різних культур і конфесій, довіра до одновірців, тим паче, до клерикальних лідерів, є вельми поширеним явищем, що й підтверджують емпіричні дані, наведені в *Табл. 9*.

Якщо порівняти довіру до церкви з довірою до політичних (Президент, Верховна Рада, Уряд, політичні партії, місцеві органи влади), економічних (приватні підприємці, банки), правоохоронних (міліція, прокуратура, суди), громадських (профспілки, благодійні фонди, громадські асоціації і об'єднання, ЗМІ) інститутів та армії,

Таблиця 9
Розподіл відповідей на запитання “Який рівень Вашої довіри церкві та духовенству?” (%)

	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016
Зовсім не довіряю	13,6	18,1	16,4	15,2	11,0	10,6	8,5	7,4	6,5	9,3	9,7	8,3	10,9	8,8
Переважаю не довіряю	13,7	13,6	15,7	14,5	12,8	12,5	11,2	10,4	10,2	12,4	15,8	13,1	13,6	14,9
Важко сказати, довіряю чи ні	32,8	33,3	32,7	30,9	33,0	32,7	30,6	26,3	26,7	26,1	26,8	30,9	24,7	26,6
Переважаю довіряю	18,9	17,6	19,3	20,6	25,4	28,9	35,2	35,4	36,9	38,2	35,2	34,8	34,4	35,8
Цілком довіряю	16,7	17,4	14,6	18,0	17,4	15,1	14,3	20,2	19,4	13,5	12,1	12,7	15,4	13,9
Не відповіли	4,3	0,0	1,3	0,8	0,4	0,3	0,2	0,4	0,3	0,5	0,3	0,2	1,1	0,1

то найближчою до церкви за довірою виявиться армія (у 2015 р. рівень довіри до останньої становив близько 41%, проти майже 50% довіри до церкви), тоді як на третьому місці були благодійні фонди та громадські організації (рівень довіри до них становив близько 34%). У 2016 р. цей баланс зберігся., хіба що трохи похитнулася довіра до благодійних фондів та громадських організацій – рівень довіри до них знизився до 31%.

Немає жодних сумнівів, що чинник довіри є надзвичайно важливим у сфері *юридичній*. Принцип делегування прав розслідування й вирішення спірних питань, що здатні зачіпати інтереси акторів різного рівня у найширшому діапазоні питань, спеціалізованим інститутам, якими є правоохоронні та судові органи, ґрунтується насамперед на апріорній легітимності цих функцій для задіяних у протистояннях акторів, тобто передбачає заздалегідь відповідну довіру. Інша річ, що практики судочинства залишають бажати кращого.

Дані за більш як десять років, наведені в *Табл. 10 і 11*, свідчать про стійку недовіру респондентів як до прокуратури, так і до судів, що не дивно з огляду на численні корупційні скандали, нехтування нормами закону й моралі, які мали місце в діяльності багатьох представників української Феміди. Однак і спроби вирішувати суперечки “за поняттями” ведуть у глухий кут. Тож необхідність якнайшвидшого реформування правоохоронної й судової системи з метою відновлення, зокрема, довіри до цих інститутів вказує на важливість останньої для нормального функціонування цієї сфери суспільства.

Нарешті, не можна не згадати про цілий комплекс питань, пов’язаних з функціонуванням довіри в сфері *інформації*, на що вказують дані, наведені в *Табл. 12*.

Як бачимо, тривалий час баланс довіри/недовіри у ставленні до ЗМІ складався здебільшого врівноважено, з перевагою недовіри, що на тлі вкрай низької довіри до

Таблиця 10
Розподіл відповідей на запитання “Який рівень Вашої довіри прокуратурі?” (%)

	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016
Зовсім не довіряю	27,7	25,4	21,2	21,7	26,9	29,9	40,8	35,7	40,6	35,0
Переважно не довіряю	26,5	26,9	29,3	31,4	29,5	34,8	29,3	32,1	33,9	36,7
Важко сказати, довіряю чи ні	33,3	32,7	37,4	35,3	32,5	27,1	22,6	27,4	18,8	22,6
Переважно довіряю	9,8	11,9	10,7	10,2	10,2	7,2	6,2	4,1	5,4	5,4
Цілком довіряю	2,4	2,8	1,4	1,3	0,8	0,8	0,9	0,7	0,8	0,3
Не відповіли	0,3	0,2	0,0	0,1	0,1	0,2	0,2	0,1	0,5	0,2

Таблиця 11
 Розподіл відповідей на запитання “Який рівень Вашої довіри судам?” (%)

	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016
Зовсім не довіряю	27,4	25,2	21,0	20,9	22,5	27,6	31,7	44,8	38,1	44,3	38,4
Переважно не довіряю	27,0	26,3	29,3	29,1	31,9	29,2	34,5	28,8	30,8	30,2	34,2
Важко сказати, довіряю чи ні	33,0	32,8	35,2	36,3	33,2	31,6	24,8	19,3	25,6	18,8	21,0
Переважно довіряю	9,6	12,5	12,6	12,0	10,5	10,4	7,5	5,7	4,6	5,5	6,0
Цілком довіряю	2,6	3,1	1,6	1,7	1,7	1,2	1,1	1,3	0,7	0,7	0,4
Не відповіли	0,4	0,2	0,4	0,1	0,1	0,0	0,4	0,2	0,3	0,5	0,1

Таблиця 12

Розподіл відповідей на запитання “Який рівень Вашої довіри засобам масової інформації (телебачення, радіо, газети)?” (%)

	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016
Зовсім не довіряю	13,8	19,2	12,7	10,4	10,3	10,5	9,9	12,5	10,0	8,6	7,7	18,2	22,8	19,3
Переважно не довіряю	22,8	20,1	19,2	20,8	20,3	24,3	22,8	24,0	23,4	25,9	20,5	27,2	28,0	31,6
Важко сказати, довіряю чи ні	39,7	39,2	40,7	39,4	39,2	37,0	35,8	30,3	35,9	35,4	34,7	29,4	29,5	27,8
Переважно довіряю	17,2	17,6	21,5	25,1	25,8	24,4	29,1	29,9	29,0	27,6	33,4	23,3	17,9	20,1
Цілком довіряю	2,7	4,0	4,7	3,8	3,6	3,5	2,3	3,1	1,7	2,3	3,3	1,9	1,3	1,2
Не відповіли	3,8	0,0	1,2	0,6	0,8	0,3	0,0	0,2	0,0	0,2	0,4	0,0	0,6	0,2

владних інститутів робить ці показники відносно задовільними. Наразі, протягом останніх двох років спостерігається істотне зміщення розподілу відповідей у бік недовіри. Однак цей факт, що потребує окремого тлумачення, не суперечить тій обставині, що функціонування довіри в сфері інформування є в підсумку необхідною передумовою успішної діяльності ЗМІ.

Варто наголосити ще на одному моменті. Якщо в порівняно недалекому минулому йшлося про довіру у рамках опосередкованої ЗМІ схеми спілкування “комунікатор – реципієнт”, де довіра залежала від авторитетності й популярності комунікатора, надійності джерела, об’єктивності подачі інформації, переконливості й аргументованості повідомлення тощо, то в останні десятиліття стрімко актуалізувалася проблема *довіри/недовіри* у сфері електронних комунікацій. Віртуалізація соціального світу зумовила появу нових форм довіри, котрі виникають під час придбання товарів і послуг в інтернет-крамницях, при відкритті та використанні електронних рахунків у банках, голосуванні на виборах. Численні форуми, де відбувається вільний обмін думками, сайти, де розміщена найрізноманітніша інформація “на всі смаки”, блоги дописувачів, мережі, як-то “Фейсбук”, “Однокласники”, які здатні забезпечити лавиноподібне зростання соціальних зв’язків, зміна меж публічного і приватного – усі ці явища спричиняють появу якісно нових стилів життя й гостру потребу в адаптації механізмів формування довіри до нових реалій.

Неабияку роль відіграє довіра і як складова *духовної* сфери життєдіяльності сучасного суспільства. Ідеться про те, що витоки сучасних форм довіри беруть початок у відповідному світоглядному ставленні до людей, яке передбачає взаємність не як еквівалентну відплату за виявлену довіру, а з погляду ідентифікації об’єкта довірчих відносин як таких, що апріорі гідні такої довіри.

Довіра, зведена до ролі духовного принципу, слугує джерелом набуття її суб'єктами внутрішньої свободи, а відтак є запорукою поширення ненасильницької, свідомої соціальної взаємодії, що робить довіру абсолютною духовною цінністю.

Неосяжним простором для прояву довіри виступає *ціннісно-нормативна* сфера – без єдності чи, принаймні, зіставлення моральних пріоритетів і норм формування довіри неможливе, як і, навпаки, легітимація будь-яких суспільних інновацій нездійсненна без підтримки зацікавлених акторів, що кредитують своєю довірою їх здійснення. Омана довіри приносить не лише матеріальні, а й моральні збитки; відповідно виправдання довіри слугує потужним моральним стимулом як для суб'єкта довіри, так і для того, хто її виправдав. Не випадково для сучасних економічно розвинених держав типовим є стан високої взаємної людської довіри, що ґрунтується на етичності поведінки членів суспільства. За умов взаємної недовіри й підозри, характерної для тоталітарних суспільств, суспільна інтеграція й кооперація можливі за рахунок дії жорстких формальних правил і регламентацій, тоді як орієнтація на моральні засади дає змогу завдяки довірі значною мірою скоротити витрати на соціальний контроль. Та, навіть, за атмосфери недовіри часів “загострення”, за доктриною Й. Сталіна, класової боротьби ефективність довіри як принципу побудови міжособистісних відносин, попри існування цілком реальних ризиків знехтування чи маніпуляції нею, доводилася радянською педагогічною практикою (зокрема виховною системою А. Макаренка). Тож тісний взаємозв'язок між домінуванням довіри як світоглядного принципу й моральними чеснотами суб'єкта не підлягає сумніву за будь-якої системи суспільних відносин.

Можна також вести мову про значущість довірчих відносин у інших сферах життєдіяльності суспільства,

зокрема у сфері виховання і освіти; однак вважаємо, що і вищенаведених міркувань достатньо, щоб доказово стверджувати, по-перше, про необхідність утворення довірчих відносин у найрізноманітніших сферах суспільного буття як істотну ознаку сучасної епохи, по-друге, про інтенсифікацію процесу поширення цих відносин, по-третє, про принципову важливість механізмів довіри для інтеграції постмодерних суспільств, насамперед з огляду на те, що вони перетворилися на “суспільства ризику”, по-четверте, що категорія “довіра” об’єднує, насправді, цілий клас явищ, що суттєво розрізняються за соціальною значущістю, масштабами, формами і механізмами утворення і функціонування.

Довіра як інституційна норма передбачає, що поведінка учасників обміну регламентується не лише формальним чином умовами контракту, що укладається, а й імпліцитно регулюється суспільними нормами. В умовах глибоких інституційних змін цей інститут не може повною мірою виконувати свою регулятивну функцію, і його функціонування вимагає спеціально організованих зусиль, оскільки негативний досвід може закріплюватися у свідомості, викликаючи заперечення і стійку недовіру. Тому для успіху реформ надзвичайно важливо, щоб нові явища, які позитивно впливають на соціально-економічний розвиток, і сприймалися позитивно, як окремими індивідами, так і соціальними групами.

Із соціологічного погляду проблему довіри можна розглядати як процес формування різних соціальних груп з властивим їм груповим сприйняттям чесності, сумлінності, відповідальності, розумінням справедливості, адекватності процесів і явищ сформованим уявленням про правильність того, що відбувається, відповідності устремлень і уявлень результатам прикладених зусиль.

Проектування стратегії розвитку українського соціуму певною мірою зумовлюють ризикогенні суспільні

стани та ситуації. Структурні і функціональні зміни в життєдіяльності суспільства, розпад окремих сфер, постійна заміна елементів у їх життєдіяльності, перехід до якісно іншого стану – усе це є ризики. Тому ризик стає одним із аспектів процесу прийняття рішень у межах соціуму. Він дедалі частіше сприймається як домінуючий фактор функціонування та розвитку сучасного суспільства, як невід’ємна складова соціальної дійсності. Тож ризик і трансформація є взаємопов’язаними явищами, первинність або вторинність настання яких залежить від конкретних суспільних умов. Зміна природи і функцій довіри в сучасному суспільстві, набуття нею ролі провідного інтегруючого соціального чинника, здатного створити стратегічні передумови подолання соціальних, екологічних технологічних ризиків, актуалізує практики щодо її зміцнення і поширення.

Ризики проти бажання людини породжують необхідність діяти поза національними і системними кордонами. Але ж категорія ризику є зворотною стороною довіри, тому довіра перетворюється на універсальний принцип, здатний забезпечити адекватне протистояння викликам епохи. Зміна природи довіри в сучасному суспільстві відбувається у вигляді настання її кризового стану, що, у свою чергу, зумовлює зміну специфіки соціального ризику з ознаками глобалізації, універсалізації, інституціоналізації та непередбачуваності.

Для явища довіри в багатстві й різноманітті сучасних форм її прояву характерним видається парадоксальне поєднання протилежних функцій. Сучасна довіра, з одного боку, ґрунтується на толерантності, поміркованому ставленні до незвичних, часом екстравагантних практик, до яких вдаються ті чи ті актори. З другого боку, довіра, спричинена приміром харизматичністю модних “володарів думок”, сприяє несамостійності й некритичності ставлення до виголошуваних ними ідей,

надто у частини наймолодшого покоління (готи, аніме, гламур, скінхеди, стрейт-ейдж тощо).

Довіра є необхідним елементом інтеграції соціуму за рахунок механізмів солідаризації, оскільки в будь-який момент формування та функціонування солідаритетів учасникам цього процесу з необхідністю не вистачає раціональних підстав для обґрунтування обраного типу самовизначення й позиціонування (внаслідок нестачі інформації, знань або ж впливу ірраціональних чинників – сугестії, соціально-психологічного наслідування й зараження тощо). Довіра стає вирішальною передумовою консолідації тоді, коли немає можливості для цілковитого контролю над ходом майбутніх подій, що залежать від результатів людської взаємодії. Поряд з тим долучення до певних солідаритетів й апріорна довіра “нашим”, тобто тим, хто ідентифікується як такі, що їх поділяють, диференціює акторів, розводячи їх “по різні сторони барикад” з тими, хто дотримується інших поглядів.

Поза сумнівом, довіра в сучасному суспільстві, з одного боку, неодмінна складова інноваційних процесів, бо виступає як генералізований спосіб адаптації до ризиків. Останні перетворилися на невід’ємну складову постмодерного способу життя, що вирізняється принциповою некерованістю значного ряду ситуацій і процесів, як соціогенних, так і техногенних, які за відповідних обставин здатні швидко перетворитися на реальну загрозу не тільки для окремих індивідів, верств, груп, а й для існування цивілізації загалом (по суті, категорія ризику є діалектичною протилежністю, зворотною стороною довіри, що вимагає розглядати їх у єдності). З другого боку, довірі властива роль стабілізатора з огляду на властиву їй певну інерційність, що спричиняє запізнення оцінок у високодинамічних ситуаціях. Адже за рахунок певного кредиту довіри, надто якщо вона вже сформувалася і деякий час отримувала підтвердження – байду-

же, реальне чи уявне, вона набуває усталеності, стає звичною (габітуалізується, за термінологією Бурд'є). Така установка на довіру здатна за інерцією працювати певний час навіть попри фактам, що їй суперечать.

На жаль, доводиться констатувати, що в сучасному українському суспільстві має місце дефіцит довіри у різних формах соціальних відносин, що негативно впливає на темпи та ефективність соціально-політичних, соціально-економічних і культурних перетворень. В умовах трансформації українського суспільства, невизначеності та ризику проблема дослідження довіри набуває особливої значущості в соціокультурному контексті, коли довіра виступає основою соціальних взаємодій, проте на базі нестійких цінностей, норм, традицій. Проблема існування людської довіри загострюється саме в умовах надзвичайно динамічного сучасного світу, де спостерігається посилення соціальна фрагментація, руйнація усталених соціальних норм, ускладнення етнічних та релігійних процесів, розпад традиційних ідентичностей.

Нинішня криза довіри рельєфно виступає насамперед у ставленні населення України до основних соціальних інститутів суспільства, а дефіцит довіри дає підстави вважати однією з найбільш значущих причин соціальної напруженості, адже довіра є одним з найважливіших елементів національного соціального капіталу. Термін "соціальний капітал" акцентує увагу на можливості отримання ефективної віддачі від високої якості соціальних відносин, що досягається в суспільствах, об'єднаних національною ідеєю, орієнтованих на розширення можливостей розвитку, пом'якшення соціальної несправедливості та інтеграцію вразливих і маргінальних верств у суспільне життя. За оцінками зарубіжних і вітчизняних експертів, Україні гостро не вистачає саме такого виду соціального капіталу, який є найважливішим для сучасних національних моделей

модернізації суспільства. Зараз стан речей дещо змінився. По-перше, відбулася переоцінка значущості людського чинника як найістотнішого ресурсу модернізації. По-друге, з'явилися засоби кількісної оцінки такої соціально-психологічної готовності.

Для того, щоб з'ясувати, яким є насправді потенціал соціального капіталу в українському соціумі, необхідно порівняти рівень довіри в Україні з ситуацією в інших країнах світу, скориставшись методами компаративістики. Порівняльний аналіз довіри заснований на вивченні двох його основних аспектів. Перший – узагальнена міжособистісна довіра, довіра до “людей взагалі”. Високий рівень міжособистісної довіри (до “людей взагалі”), а саме цей вид довіри визначає ментальну складову в характеристиці соціального капіталу тієї чи іншої нації, знижує трансакційні витрати в процесі взаємодії і розширює коло потенційних учасників формальних і неформальних угод. Другий аспект – інституційна довіра, тобто довіра до тих організацій (уряду, бізнесу, ЗМІ, профспілок і т.д.), які відіграють ключову роль у генеруванні та виконанні громадських “правил гри”. Чим вище інституційна довіра, тим більш стійкою є суспільна система. Співвідношення рівнів інституційної та міжособистісної довіри можна вважати своєрідним “термометром” здоров'я суспільства.

Сьогодні, у соціології розроблені різні методики, що дозволяють здійснювати кількісне порівняння соціокультурних і ментальних характеристик населення різних країн. За допомогою цих методик можливо емпірично дослідити і зіставити різні країни за такими складними параметрами, як рівень індивідуалізму, прагнення уникати невизначеності, схильність до інновацій і т.д. Одним з пріоритетних напрямків такого кількісного крос-культурного аналізу є вивчення довіри.

У 2009 р. ВЦИОМ (Росія) провів загальноросійське опитування за репрезентативною вибіркою (за віком,

статтю, освітою). Рівень особистісної довіри в дослідженні фіксувався за допомогою запитання: “Чи вважаєте Ви, що можна довіряти більшості людей, або, що маючи справу з людьми, треба завжди бути крайнє обережним?”. Це майже збігається з формулюванням, використаним в проєкті WVS. Згідно з даними проведеного російськими соціологами дослідження, думку, що “більшості людей можна довіряти”, поділяли 28% опитаних росіян. Переважна частина респондентів (67%) вважали, що, маючи справу з людьми, “треба бути вкрай обережними”. Дані моніторингових досліджень Інституту соціології НАН України дозволяють зробити деякі зіставлення щодо рівня особистісного довіри в Україні та Росії за той період. Слід мати на увазі, що запитання про довіру “людям взагалі” в українському опитувальнику формулювалася дещо інакше. Респондентам пропонувалося відповісти, чи згодні вони з думкою, що “нікому не довіряти – найбезпечніше”. Відповіді українських респондентів на це запитання за різні роки розподілилися таким чином (Табл. 13).

Якщо вважати, що позиція незгоди з даною думкою корелює з альтернативою “більшості людей можна довіряти” в російському опитуванні, то можна констатувати, що рівень особистісної довіри в означений період в українців був вищий ніж у росіян (41–35% проти 28%).

Таблиця 13
“Нікому не довіряти – найбезпечніше”(%)

	1992	2005	2006	2008	2010	2012	2014	2016
Згоден	46,7	50,2	47,5	51,5	49,6	56,6	53,9	52,3
Не згоден	40,5	34,6	36,8	34,7	36,0	28,8	30,8	35,2
Не знаю	12,3	14,9	15,7	13,4	14,1	13,9	14,8	12,5
Не відповіли	0,6	0,3	0,0	0,3	0,3	0,7	0,4	0,3

Відповідно, твердо погоджувалися з думкою, що “нікому не довіряти – найбезпечніше” 52–47% українців проти 67% росіян, які, зокрема в 2009 р. вважали, що “маючи справу з людьми, треба бути вкрай обережними”. Але, як бачимо, з плином часу недовіра в українців зростає, а рівень генералізованої довіри, навпаки, знижується.

Найбільш важливою характеристикою довіри як соціального капіталу виступає узагальнена міжособистісна довіра до людей взагалі – не родичів, не друзів, не знайомих – тобто довіра до людей, про яких немає конкретної інформації. Якщо довіряють тільки добре знайомим людям, то це різко звужує коло потенційних учасників соціальних взаємодій і, отже, підвищує транзакційні витрати.

На відміну від багатьох розвинених країн, де люди майже рівною мірою готові довіряти сусідам, незнайомцям і людям взагалі, в Україні в процесі реформ виникли великі перепади довіри такого типу. А от показники довіри “до ближнього кола” залишаються перманентно високими. Близько 90–95% респондентів, які беруть участь в опитуванні, з року в рік схильні найбільше довіряти своїй сім’ї та найближчим родичам. На запитання про ті спільноти, по відношенню до яких респондент міг би сказати «це – Ми», більшість опитаних у 2015 р. очікувано відповіла, що «Ми» – це насамперед родичі та друзі – близько 54% (відповідно у 2013 р. цей показник був такий самий). Почуття «Ми» й ідентифікація себе з відповідною спільнотою є певним підґрунтям довіри. «Ми – це громадяни України» – ця спільнота об’єднала у 2015 р. майже 52% респондентів, а в 2013 році таких було тільки 36%, й цей тип громадянської ідентичності був єдиний, який продемонстрував такий різке зростання цінності приналежності до відповідної спільноти. Цікаво, що на запитання про рівень довіри співвітчизникам, думку про те, що вони варті довіри,

розділили 52% опитаних. Патріотичні почуття громадянина України як потужний об'єднавчий фактор відмітили 41% респондентів у 2015 р., а в 2013 р. таких було трохи більше 8%. Третій за важливістю фактор, який об'єднав окремих людей у спільноту – це приналежність до одного покоління (питома вага якого у 2015 р. склала 31%, у 2013 р. – 32%).

У процесі опитування респондентам було поставлено запитання: «Як Ви думаєте, які соціальні групи відіграють значну роль у житті українського суспільства?». В опитуванні 2016 р. серед найбільш впливових опинилися такі соціальні групи, як підприємці й бізнесмени – 35,4% (33,3% в 2015 р.); мафія й «злочинний світ» – 33,7% (22,3% в 2015 р.); трійку лідерів замкнула група керманичів політичних партій – 33,2% (27,2% в 2015 р.). Далі з великим відривом іде група чиновників – 26,2% (21,8% в 2015 р.).

Але поглянемо на це з іншого боку. До прикладу, запитання «Чи є сьогодні в Україні політичні лідери, які могли б ефективно керувати країною?» дає такий розподіл відповідей респондентів за два останні десятиріччя (Табл. 14).

Саме тому, мабуть, більше половини (64,2%) респондентів відповіли, що не сподіваються на вибори, тому що не вірять у те, що від їх результатів зміниться їхнє життя. Кожний п'ятий (19,1%) з учасників опитування не погодився з такою думкою, ще 16,6% не визначилися з відповіддю.

Далі мова піде не про окремі постаті, а про політичні партії або рухи як потужний чинник впливу на суспільне життя. Проаналізуємо відповіді на запитання «Чи є серед існуючих на теперішній час в Україні політичних партій і рухів такі, яким можна довірити владу?» (Табл. 15).

Звернемо увагу на довіру громадян України до інститутів влади, які відіграють дуже важливу роль у

Таблиця 14
Чи є сьогодні в Україні політичні лідери, які могли б ефективно керувати країною? %

	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2014	2015	2016
Ні	24,7	30,3	30,7	29,8	33,0	35,3	25,3	38,3	30,3	49,1	43,3	50,8	59,3
Важко сказати	55,7	58,4	53,5	49,4	36,1	36,0	32,0	28,5	34,4	30,8	30,1	25,7	22,0
Так	18,5	11,3	15,5	20,6	30,5	28,4	42,7	33,0	35,2	19,9	26,6	22,3	18,7
Не відповіли	1,1	0,0	0,4	0,2	0,4	0,2	0,0	0,2	0,1	0,2	0,0	1,2	0,1

Таблиця 15

Чи є серед існуючих на теперішній час в Україні політичних партій і рухів, яким можна довірити владу? %

	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2014	2015	2016
Ні	28,0	30,2	26,6	31,2	27,5	30,9	23,4	39,5	33,1	46,8	43,8	47,1	56,7
Важко сказати	56,9	57,6	49,5	51,8	39,8	43,3	33,7	30,5	36,9	34,1	34,9	27,0	25,2
Так	13,9	12,2	23,4	16,7	32,4	25,5	42,9	29,8	29,9	18,7	21,2	23,6	18,0
Не відповіділи	1,2	0,0	0,5	0,3	0,3	0,3	0,0	0,2	0,1	0,4	0,1	2,3	0,3

формуванні соціального капіталу нації. Щоб оцінити, якою мірою сучасні українці довіряють різним соціальним інститутам, при обробці бази даних моніторингових опитувань Інституту соціології НАН України, були обчислені середні значення (індекси), що характеризують рівень довіри до ключових соціальних інститутів та інших суб'єктів довіри.

Із даних, представлених у таблиці 16, дуже добре видно, які соціальні групи на сьогоднішній день мають реальний вплив на людей і є лідерами громадської думки в суспільстві, наскільки їм довіряють. Якщо не брати до уваги безпосереднє соціальне оточення людей (сім'я, родичі, друзі, сусіди), то такими "авторитетами", які користуються довірою більшості населення, або ж, як мінімум, п'ятдесят відсотковою підтримкою українців, є, насамперед волонтери з індексом довіри 3,4. Далі по низхідній, учені України та церков й духовенство з однаковим рівнем довіри – 3,3; потім співвітчизники – 3,2; армія – 3,0; благодійні фонди, громадські асоціації і об'єднання – 2,9; ЗМІ, профспілки та місцеві органи влади з однаковим індексом – 2,5.

За останні п'ять років відбулося відчутне подальше погіршення й без того традиційно невисоких середніх оцінок довіри майже до усіх інститутів. Суттєво знизився рівень довіри до ЗМІ. Серед державних та суспільних інститутів, рівень довіри до яких зберігся або навіть зріс, відзначимо церкву і духовенство, армію, благодійні фонди, громадські асоціації й об'єднання, приватних підприємців. Їхній рейтинг залишається досить високим та практично незмінним протягом останніх десяти років. 3-поміж усіх інших інститутів лише профспілки (і це дуже дивно, бо дві третини опитаних ніколи не були членами будь-якої профспілки), керівники державних підприємств та місцеві органи влади мають рівень довіри, близький до середнього.

Таблиця 16

Індекс довіри (Середній бал: шкала 1–5 балів)

	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016
Сім'ї та родичам	4,5	4,6	4,5	4,6	4,5	4,4	4,5	4,5	4,6	4,6	4,5	4,5	4,6	4,5	4,5
Співвітчизникам	3,1	3,2	3,2	3,1	–	3,2	3,4	3,4	3,4	3,4	3,3	3,4	3,4	3,4	3,2
Сусядам	3,3	3,3	3,2	3,2	–	–	3,3	3,3	3,4	3,4	3,3	3,4	3,4	3,3	3,5
Колегам	3,3	3,3	3,3	3,2	3,5	3,3	3,5	3,4	3,5	3,5	3,4	3,4	3,4	3,4	–
Церкві та духовенству	3,1	3,0	3,0	3,1	3,3	3,3	3,5	3,4	3,5	3,5	3,3	3,2	3,3	3,3	3,3
ЗМІ (телебачення, радіо, газети)	2,7	2,7	2,9	2,9	2,9	2,9	3,0	2,9	2,9	2,9	2,9	3,0	2,6	2,5	2,5
Податковий інспекції	–	–	–	–	–	2,3	2,4	2,5	2,5	2,4	2,3	2,2	2,2	2,0	2,2
Міліції	2,3	2,2	2,2	2,3	2,3	2,3	2,4	2,4	2,4	2,3	2,1	2,1	–	1,9	2,2
Прокуратурі	–	–	–	–	2,3	2,4	2,4	2,4	2,4	2,3	2,1	2,0	2,0	1,9	2,0
Судам	–	–	–	–	2,3	2,4	2,4	2,4	2,4	2,3	2,1	1,9	2,0	1,9	1,9
		Кравчук		Кучма		Ющенко		Янукович		Порошенко					
Президенту	2,3	2,6	2,1	2,7	2,2	2,3	3,4	2,7	2,5	2,9	2,2	2,1	2,8	2,3	2,1
Верховній Раді	2,3	2,1	2,1	2,1	2,1	2,2	2,9	2,5	2,3	2,4	2,0	1,8	2,1	2,0	1,9
Уряду	2,3	2,3	2,1	2,4	2,2	2,3	3,1	2,5	2,4	2,6	2,1	1,9	2,4	2,0	1,9
Місцевим органам влади	–	–	–	–	2,3	2,5	2,7	2,5	2,5	2,5	2,4	2,2	2,5	2,3	2,5
Армії	3,2	3,1	3,0	3,1	3,1	3,1	3,1	3,0	3,0	3,0	2,8	2,6	3,1	3,0	3,0

Продовження таблиці 16

	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016
Профспілкам	-	-	-	-	2,5	2,6	2,7	2,6	2,6	2,5	2,5	2,5	2,4	2,4	2,5
Політичним партіям	-	2,0	2,1	2,1	2,1	2,2	2,5	2,4	2,2	2,2	2,0	2,0	1,9	1,9	1,9
Керівникам державних підприємств	2,5	2,3	2,3	2,4	-	-	2,6	2,7	2,6	2,6	2,5	2,4	2,4	2,4	-
Приватним підприємцям	2,4	2,4	2,4	2,5	-	-	2,6	2,6	2,7	2,6	2,5	2,5	2,6	2,7	-
Банкам	-	-	-	-	2,1	2,3	2,5	2,6	2,6	2,1	2,2	2,2	2,2	2,1	2,0
Страховим компаніям	-	-	-	-	1,9	2,1	2,2	2,2	2,3	2,0	2,1	2,1	2,1	2,1	-
Благодійним фондам, громадським асоціаціям	-	-	-	-	-	2,4	2,4	2,4	2,6	2,5	2,5	2,6	2,5	2,9	2,9
Вченим України (2015–16 рр.)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	3,1	3,4	3,3
Волонтерам	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	3,5	3,4

*Середній бал розраховувався для 5-ти бальної шкали, де 1 – повна недовіра, а 5 – повна довіра. Відповідно, чим більше середній бал (чим ближче він до 5), тим більшим є рівень довіри. Середній бал розраховувався для тих респондентів, які дали відповідь на поставлене запитання.

Якщо брати до уваги ставлення до інститутів державної влади, то Президент трохи випереджає Уряд та Верховну Раду за рівнем довіри, його індекс довіри в порівнянні з іншими інститутами влади залишався найвищим. Динаміка змін в ступеню довіри до чинного Президента має стійку тенденцію до зниження, причому досить різкого (2015 р. – 18% довіри й 57% недовіри, 2014 р. – 34% довіри й 35% недовіри), щоправда, індекси довіри Кабінету Міністрів, місцевих органів влади та Верховної Ради – ще нижчі.

Але найбільш низькі індекси довіри – у податкової інспекції, міліції, прокуратури та судів. (Принаймні так було до останнього часу, коли почалися деякі зміни в цих структурах, що викликало в населення певні сподівання на краще). Корупція – “болюча тема” для українського суспільства, і за результатами різноманітних опитувань громадської думки абсолютно очевидно, що люди мало вірять у те, що можлива об’єктивна боротьба з нею. Саме ці чотири інститути найбільш схильні до корупції. І перш за все, українські респонденти зазначають, що в цьому винна держава, сама влада, яка по суті нічого не робить, для боротьби з корупцією. Динаміка змін у цій сфері характеризується тільки посиленням цих моментів.

Ще менше українці схильні довіряти провідним політикам. В опитуванні 2015 р. майже 44% респондентів оцінили людей, які знаходяться зараз при владі як таких, що турбуються лише про своє благополуччя і кар’єру, і тільки 3,3% опитаних вважають їх гарною командою, яка веде країну правильним курсом. Із огляду на переважно негативні настрої населення щодо чинних політиків та, загалом, щодо функціонування всіх основних державних інститутів стає зрозумілим те, чому більшість населення не вірить у ефективну боротьбу нової влади із корупцією, на думку переважної кількості респондентів (69%) до позитивних зрушень не призведе. Корупцію,

як основний чинник, що заважає владі реалізовувати реформи, відмітили 68,9% респондентів. Друге місце респонденти відвели «небажанню олігархів відмовитися від надприбутків», третє – «небажанню політичних еліт змінювати систему». Емоційне ставлення пересічних громадян до гучних судових справ щодо опозиційних політиків можна в цілому визначити як помірковано-нейтральне. Звертає на себе увагу той факт, що відчутна частина респондентів дистанціювалася від цих подій, проявила байдужість. Це доволі тривожний сигнал, який вказує про відсторонення пересічних громадян від соціально-політичних подій у нашому суспільстві, замкненні в своєму найближчому соціальному оточенні. Критично низький рівень довіри більшості наших громадян до різних державних інституцій, включно до судів, дається взнаки у ставленні респондентів щодо справедливості винесення вироку зазначеним політикам. Як свідчать одержані дані, громадська думка, у цілому, доволі песимістично описує майбутні наслідки цього судового процесу. Респонденти очікують насамперед погіршення міжнародного іміджу України, подальше падіння довіри населення до вітчизняної судової системи та можливі громадські протести.

Утім, попри змальовані негативні тенденції, варто об'єктивно відображати стан речей на сьогодні. Спираючись на накопичену базу даних, можна зробити висновок щодо стану довіри в українському суспільстві. Порівняльний аналіз доводить, що рівень міжособистісної довіри в Україні набагато нижчий, ніж у скандинавських країнах «соціалізованого капіталізму», але цілком порівнянний з показниками міжособової довіри в англосаксонських країнах «конкурентного капіталізму», й помітно вищий, ніж в Росії та в багатьох інших країнах наздоганяючого розвитку – Індії, країнах Латинської Америки і Західної Азії. За рівнем узагалъ-

неної міжособистісної довіри сучасна Україна може порівнюватися з Японією і Німеччиною (якщо орієнтуватися на розвинені країни) і з Південною Кореєю (якщо орієнтуватися на країни, що розвиваються). Тобто, Україна знаходиться десь на межі між країнами, які розвиваються і розвиненими країнами, що не дає підстав говорити про якісно низький соціальний капітал України. Досить коректним буде висновок, що за показником особистісної довіри Україна є середньою за загальносвітовими стандартами країна, яка має певні перспективи використання потенціалу цього типу соціального капіталу. Підсумовуючи, можна стверджувати, що рівень особистісної довіри (меншою мірою – інституціональної) як найважливішого елемента соціального капіталу в Україні, є, швидше, середнім, ніж низьким. Оскільки довіра – провідний, але далеко не єдиний елемент соціального капіталу, то цілком вірогідно, що причиною труднощів модернізації України є й якісь інші елементи соціального капіталу, не пов'язані з конструктом довіри. Але можливе й інше пояснення: соціальний капітал України досить великий, однак це потенційний капітал, а не реально використовуваний. У цьому випадку практичною проблемою стає не стільки створення соціального капіталу, скільки активізація вже наявного ресурсу.

Отже, доводиться констатувати, що сьогодні накопичений в рамках ізольованих верств і груп соціальний капітал не працює на інтеграцію українського суспільства, а тому швидше гальмує і спотворює відтворювальні процеси, ніж є їх каталізатором. Соціальний капітал нації не зростає, як це відбувається в найбільш розвинених країнах з налагодженою системою двосторонніх зв'язків, не зміцнює соціально-економічні позиції членів суспільства і не дає їм важелів впливу на суспільне життя.

Тому найважливішим і найактуальнішим питанням для України сьогодні є питання про те, якою мірою і

яким чином можна регулювати і направляти процеси формування цього конче необхідного ресурсу. Але однозначної відповіді на це питання не існує. Накопичення соціального капіталу, як правило, відбувається не в результаті цілеспрямованих “вкладень в довіру”, а являє собою сукупний ефект різноманітних соціальних взаємодій. У значній частині він є соціокультурною спадщиною попередніх поколінь.

Проте досвід реформ у колишніх соціалістичних країнах переконливо довів, що, принаймні, у формуванні об’єднуючого соціального капіталу, дефіцит якого відчувається в Україні, важлива роль належить саме державі, її здатності проводити ефективну соціально-економічну політику, враховуючи інтереси різних верств і груп, пом’якшувати соціальні конфлікти.

Активна роль держави не означає повернення до радянських практик патерналізму. Нетривкість соціального капіталу, «вигодуваного» на традиціях патерналізму, повною мірою проявилася під час низки економічних криз, що обрушили довіру населення до інститутів влади. Питання про те, яким чином відбувається становлення ефективної системи інститутів, що підтримують соціальний капітал суспільства, і чи можна сприяти цьому процесу сьогодні, залишаються одними з найактуальніших завдань, що стоять перед українським суспільством. Якщо влада стане сприймати інтереси людей і виходити з них при формуванні державної політики, соціальний капітал буде зміцнюватися, накопичуватися й слугувати суспільству.

Трансформації українського суспільства природним чином вписуються в логіку сучасних цивілізаційних процесів — глобальних змін загальнолюдських цінностей в напрямку розширення самодостатності і свободи особистості, визнання пріоритетності та поваги індивідуальних переваг. Відповідно, мова йде про те, що

політичні еліти, з яких рекрутується чинна влада, повинні інтелектуально й конструктивно відповідати зростаючій складності суспільних відносин та існуючому в суспільстві попиту на перетворення.

Отже, особливістю прояву довіри в умовах трансформації суспільства є те, що довіра виступає в якості одного із ключових концептів, який адекватно відображає стрімку динаміку соціальних змін у сучасному світі, позначає принципний спосіб раціонального впорядкування потенційно невизначених соціальних стосунків у системі взаємодій різноманітних соціальних акторів на підставі позитивних очікувань. Слугуючи стрижневим компонентом відносин в рамках громадянського суспільства, підвалиною для накопичення культурного і соціального капіталу, символом постматеріалістичних цінностей і цивілізаційної компетентності, довіра здатна виступити тим нематеріальним резервом, що зумовить прискорення темпів трансформаційних перетворень.

Проте складність закріплення довіри в сучасному українському суспільстві полягає в існуванні таких її головних особливостей: відбувається втрата довіри (зневіра) до оточення та її переміщення на самого суб'єкта, а людські довірчі відносини зводяться до участі у них лише одного учасника, який одночасно виступає і суб'єктом, і об'єктом довіри. Критичний стан довіри у соціальних відносинах є наслідком не лише фінансової кризи, видатків політичних протистоянь, незважених рішень та корупційних практик; він зумовлений, зокрема, ще й суперечливістю переходу від соціоцентричної системи цінностей до персоноцентричної, збільшенням кількості «ступенів свободи» для вибору себе і свого життя кожним конкретним індивідом. Для багатьох людей це обертається втратою почуття особистісної цілісності, ідентичності, втратою відчуття себе суб'єктом своїх дій і вчинків. Це, в свою чергу, породжує кризу довіри, що проявляється на всіх рівнях соціальних відносин.

Тобто, характерний для сучасного українського суспільства істотний занепад соціальної довіри у надособистісних та (меншою мірою) міжособистісних відносинах є наслідком кумулятивної дії не лише економічних (зокрема таких як економічна криза і фінансова нестабільність, втрата накопичень і зниження добробуту) та політичних (непослідовність політики, домінація кланових інтересів над загальнодержавними, популізм, демагогія і пряме ошуканство), а ще й суто соціальних (передусім низька активність і солідаризація суспільства, його стомленість і розчарування у рішеннях влади, а також суперечності між існуючими в суспільстві цінностями та інтересами пануючого олігархату).

Між тим, сучасне суспільство відрізняється від традиційного збільшенням проблемних ситуацій, що сприяє активізації таких феноменів, як довіра та впевненість. Ризикогенність сучасного суспільства зумовлює необхідність пошуку нових (не технічних, а духовних) методів управління з метою запобігання негативних наслідків динамічних змін, що відбуваються. Пошук оптимальних форм подолання соціальних, технологічних, економічних та екологічних ризиків, управління ними, планування та прогнозування є завданням, що потребує великої уваги в національному та глобальному масштабах. Але принциповими засадами цього процесу є імплементація принципу довіри в усі сфери суспільного життя, оскільки альтернативою є лише тотальний багаторівневий соціальний контроль, що неодноразово довів свою неефективність в історичному ракурсі.

Тому перспективу вдалої трансформації нашого суспільства вбачаємо у побудові та практичній реалізації принципово нового характеру стосунків між владою, правлячими елітами, основними соціальними групами і населенням, ефективність яких буде залежати від ступеня відновлення довірчих відносин, соціальної відпові-

дальності на різних соціальних рівнях та підтримки самоорганізаційних практик населення, насамперед громадських ініціатив та волонтерства розповсюдження у суспільстві культури довіри, що включає систему інститутів, які заохочують довірчі взаємовідносини на індивідуальному і груповому рівнях.

Для успішної взаємодії акторів усіх соціальних рівнів за умов підвищення ризиків принципово важливо визнати пріоритет загальнолюдських цінностей і самоцінності особистості. Наголосивши на нерозривності зв'язку між соціальним розвитком суспільства і людиною, відтак ідеологічною основою соціальної стратегії має стати людиноцентричний підхід, який крізь призму довіри дозволить виявити спільний знаменник **поєднання** особистих та суспільних горизонтів у житті людини в контексті цивілізаційних змін, акцентуючи увагу на взаємозалежності діяльних соціальних суб'єктів та вибудованих ними соціальних структур. Важливим кроком до відновлення довіри можуть стати, з одного боку, прозорість і послідовність політичних рішень, а, з другого, – їх популяризація, пропагандистська активність у сполученні зі зворотнім зв'язком політики і громадської думки. За цих умов, довіра в осяжному майбутньому здатна виступити регулятором відносин між суб'єктами.

7. СОЦІАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ

7.1. Визначення поняття соціальної відповідальності

Формування сучасної цивілізації, що розгортається як наслідок процесів глобалізації, супроводжується зростанням різноманітних ризиків. У. Бек, Е. Гідденс, Н. Луман, О. Яницький та інші дослідники з різних позицій проаналізували це явище і довели, що глобалізація обумовлює взаємозалежність усіх складових людської цивілізації, а сучасне суспільство стає все більш ризикогенним. У зв'язку з цим, на всіх рівнях суспільних відносин неймовірно зростає роль відповідальності.

Поняття відповідальності використовується в багатьох соціогуманітарних науках. Ним широко користуються в соціальній філософії, соціології, правознавстві, політології, управлінській науці, психології, етиці тощо. Той, хто занурюється у проблему відповідальності, з самого початку наштовхується на багато труднощів. І перша з них полягає в тому, що, з одного боку, терміном «відповідальність» позначаються різноманітні, відмінні один від одного феномени, а з іншого, на сьогоднішній день кожна із згаданих наук напрацювала досить великий обсяг знань, щоб користуватися власними поняттями. Проте, наслідуючи традиції, вони користуються терміном відповідальність [1]. Нерідко це заплутує як читачів, так і самих дослідників. Тому поняття «відпові-

дальність» має досить розмитий категоріальний статус. У цьому зв'язку необхідно, перш за все, проаналізувати сутність концепту відповідальності як міждисциплінарного поняття, а потім зосередитися на характеристиках, що притаманні йому як соціологічному поняттю.

У більш загальному сенсі цим терміном позначають відповідальність людини і за власне життя в цілому, і за її окремі вчинки. У самому широкому розумінні відповідальність — це визнання людиною себе автором власного життя. У такому варіанті ми маємо справу з філософською постановкою питання і розв'язується воно в лоні філософських наук. У найзагальнішому вигляді можна дати йому таке визначення: відповідальність — це свідомий вибір особистістю варіанту своїх дій, це здатність суб'єкта давати собі звіт про наслідки своїх вчинків, брати на себе тягар відповіді за ці дії та за їх результати. Але все ж таки в кожній із наук дається своє визначення відповідальності, у якому акцент робиться на тій площині, що відноситься до предмета її дослідження.

Сама приналежність особистості до людської спільноти накладає на неї, перш за все, моральну відповідальність. На будь-якому рівні суспільних відносин час від часу виникають ситуації, коли особистість має проявити совість, честь і гідність. Кожна людина цю ситуацію вирішує особисто і з різною якістю. В об'єднаннях типу натовпу, публіки, аудиторії існує певна відповідальність, заснована на приналежності всіх присутніх до людської спільноти. Найсильнішим фактором відповідальності тут виступає мораль. Як на члена людської спільноти, на особистість моральна відповідальність покладена завжди і всюди. Навіть у тих випадках, коли маса не організована, не структурована (як у натовпі, на вулиці, навіть у чистому полі), все одно кожна людина за законами людської моралі залишається відповідальною за свою поведінку.

Отже, там, де йде мова про людину, про особистість, на найвищому рівні узагальнень, на рівні філософських категорій, там адекватним як в теоретичній, так і в практичній площині є поняття моральної відповідальності, морального вимірювання відповідальності. На цьому рівні вчинки, дії суб'єкта оцінюються через їх співвіднесення з імперативами – совістю, Богом, релігійними заповідями, обов'язком перед усім людством. На цьому ж рівні узагальнення суб'єкт відповідальності розглядається як самодостатній у всіх проявах, а відповідальність дорівнює самоконтролю суб'єкта над своєю поведінкою. Коло теоретичних проблем такого рівня належить до компетенції етики, соціальної філософії, релігії. У цьому контексті участь суб'єкта у соціальних процесах вважається такою, що він оцінює і контролює її як відповідальну або безвідповідальну з моральної точки зору.

Отже, не зважаючи на те, що відповідальність має різні лики прояву, дуже часто її зводять лише до моральних і правових аспектів прояву. У кожній з цих площин вона набуває вигляду або суто морального феномена, або правового.

Між іншим, раніше у вітчизняній науці була розповсюджена думка, яка йшла ще від І. Канта, що відповідальність – це категорія етики і правознавства. Відповідно і явище відповідальності розглядалося, головним чином, у межах моральних і правових відносин [2].

За рівнем масштабності і спрямованістю в майбутнє значною мірою до філософсько-етичного поняття відповідальності наближається поняття екологічної відповідальності. У міру технологічного прогресу людства, збільшення антропологічного навантаження на природу такою ж імперативною, як і моральна відповідальність, для кожної людини стає екологічна відповідальність. Утім, цей аспект для існування людства стає все більш

загрозливим. Керуючись егоїстичними інтересами, окремі країни, а ще більше транснаціональні компанії, проявляють безвідповідальність щодо життя майбутніх поколінь, ігнорують необхідність негайних дій щодо захисту природного світу, збереження земних ресурсів, клімату тощо. У зв'язку з загрозами такого типу А. Печчеї в книзі «Людські якості» дорікає сучасній людині в нездатності прийняти на себе відповідальність, яка впливає з його «нової ролі» у світі [3].

Можна виділити, як самостійне, поняття соціальної відповідальності. Його ми розглядаємо, як сформовану здатність і готовність соціального суб'єкта давати собі і оточуючим звіт про наслідки власних дій, своєї активності, визнавати їх результатом своїх свідомо прийнятих рішень, наслідком свого вільного вибору вчинків і поведінки. При цьому важлива не тільки готовність суб'єкта визнавати наслідки своїх дій, а й його налаштованість і здатність у ситуації вибору приймати самостійні рішення. Якості, які необхідні для соціальної відповідальності, не є вродженими. Цим якостям необхідно навчати, формувати їх і розвивати. Соціально відповідальною стає та особистість, яка досягла високого рівня компетентності у прийнятті усвідомлених, кваліфікованих рішень.

Відповідальність є складним розумовим, емоційним і вольовим процесом, у якому суб'єкт прогнозує, передбачає, зіставляє варіанти своїх рішень і дій, зважає їх наслідки. Цей складний феномен розгортається у часі як розуміння суб'єктом того, як слід вчинити, щоб досягти вигоди, мети, реалізувати свій інтерес. Крім розуміння кінцевих цілей дії, вчинку суб'єктом його відповідальна поведінка можлива за наявності у нього відповідних вольових якостей. Послідовними етапами відповідальної дії є усвідомлення ситуації, що вимагає вибору; прогнозування наслідків вибору; вчинення вибору, тобто дія, якою людина на певній підставі відає

перевагу одній альтернативі перед іншою (іншими); прийняття на себе як позитивних, так і негативних наслідків цього вибору.

Отже, поняття «соціальна відповідальність» включає два смислові відтінки. Перший – фіксує те, що відповідальність наступає за наявності наслідків прийнятого суб'єктом рішення і його реалізації на практиці. Другий – відображає передбачуваність наслідків у процесі прогнозування і вибору, а також безпосередньо у процесі дій, поведінки, вчинків суб'єкта. Другий відтінок відображає усвідомлення суб'єктом неминучості вигод або втрат, можливість успіху або невідворотність покарання (економічного, матеріального, фінансового, правового, морального, психологічного, репутаційного тощо) за свій вибір суспільної поведінки.

Відповідальна активність суб'єкта веде до утвердження на практиці певного соціального порядку і певних цінностей. Відповідальність – це контроль суб'єкта за визначеністю у своїх діях, намагання не допустити невизначеності у результатах своєї поведінки, прагнення уникнути збитків, попередити ризики, виключити втрати.

Подальша конкретизація феномену соціальної відповідальності буде розгорнута далі. А зараз позначимо інші види відповідальності.

Різноманіття людських відносин у суспільстві проявляється у ступенях строгості, жорсткості, обов'язковості, імперативності їх відтворення: жорстко однозначні відносини; взаємозв'язки, які допускають ряд варіантів прояву; вільно-автономні відносини, що цілком залежать від світогляду, характеру уявлень суб'єкта про світ і інших людей, від його ідеалів, цінностей, орієнтацій, установок, смаків, уподобань тощо. Тип жорсткості суспільних відносин формує відповідний тип відповідальності. У першу чергу, ступінь жорсткості відтворення соціальних відносин залежить від тієї суспільної сфери,

в якій вони проявляються. Найбільш жорстко контрольованим у суспільстві видом відповідальності суб'єкта є правова відповідальність. Вона є специфічним видом суспільної відповідальності, вимоги якої розроблені у межах певної держави і спрямовані на підтримання в ній певного суспільно-політичного ладу і соціального порядку. Правова відповідальність конкретизована, деталізована і регламентована у конституціях, кодексах, законах, підзаконних актах, тлумаченнях, роз'ясненнях, судових прецедентах: у кожному типовому випадку недотримання, відходу, ухилення від відповідальності передбачається певний вид покарання — адміністративний, матеріальний чи кримінальний, а інколи і політико-громадянський (заборона брати участь у виборах, референдумах, служити в армії, займати певні посади тощо). Жорсткість прояву відповідальності особистості і групових суб'єктів полягає в тому, що в праві існує принцип невідворотності відповідальності. Порушення норм права передбачає притягнення порушника до відповідальності. У цьому полягає відмінність правової відповідальності від соціальної. Остання проявляється переважно у формі моральних і психологічних обов'язків (рос. — долг), які або виконуються, або не виконуються. Щоправда, така жорстка імперативність прояву правової відповідальності можлива лише в умовах чітко працюючих законів. Якщо ж закони застосовуються вибірково, або в певній мірі не виконуються, або й зовсім ігноруються, як це, на жаль, відбувається сьогодні у нашій державі, то, по суті, ми маємо справу з явищем безвідповідальності.

Можна було б продовжити аналіз різних видів відповідальності — політичної, економічної, моральної, релігійної, професійної тощо. Оскільки відповідальність дуже об'ємне й різнобічне явище, то його відмінності можна класифікувати й за іншими критеріями. На-

приклад, за критерієм прояву в різних сферах суспільного життя: у сфері управління, освіти, виховання, медицини, культури тощо. Кожна з них має свої відмінності і специфіку прояву в суспільстві. На практиці вони часто накладаються один на одного. Проте у конкретних ситуаціях один із цих видів відповідальності є провідним.

Оскільки предметом нашого розгляду є соціальна відповідальність, то ми звертаємо увагу на те, що цей феномен відповідальності є невід'ємним елементом системи безпосередніх і опосередкованих внутрішніх зв'язків у певній соціальній системі. У цьому випадку під соціальною системою розуміється система відносин, що утворює певне ціле – мала, середня і велика суспільна група, організація, соціум. Ми хотіли б підкреслити, що явище відповідальності присутнє у контексті будь-яких соціальних відносин. Суб'єкти, що спричиняють дію, вступають у відносини, беруть участь у будь-якому суспільному процесі, обтяжені відповідальністю. Що це за відповідальність, стає зрозумілим лише у разі постановки питання самим суб'єктом до себе або зовнішнім суб'єктом до суб'єкта дії. У самому явищі соціального відношення закладено відповідальність. У соціології відповідальність означає виконання особистістю свого боргу перед її агентом суспільних відносин: колективом, організацією, групою, спільнотою, суспільством, державою. Кожен з них висуває перед особистістю набір вимог, які вона повинна виконати. У свою чергу, кожен відповідний агент несе відповідальність перед особистістю.

Соціальна відповідальність розглядається нами як механізм самоуправління особистості, груп і спільностей людей в суспільстві, як засіб, що забезпечує відтворення і підтримку стабільності певного типу суспільних відносин. Якість суспільних відносин залежить від розвинутоності соціальної відповідальності суб'єктів. З іншого боку, сама соціальна відповідальність визначається ти-

пом суспільних відносин. Рівень розвиненості відповідальності у соціальних суб'єктів задає характер соціального порядку, забезпечує тип функціонування як суспільства в цілому, так і його окремих підсистем. Тому тут здебільшого мова йде про відповідальність суспільних суб'єктів – особистість, малі і середні групи, великі соціальні групи – перед самими ж цими групами. Зовнішня форма прояву відповідальності у соціальній сфері розкривається як виконання, дотримання групових норм, вимог, традицій, як те, що суб'єкт поділяє групові цінності. До цього ряду належить відповідальність за суспільство, за батьківщину, за державу, за етнос, за клас, за релігію тощо. Контроль за відповідальністю здійснюється через громадську думку, групові очікування, інші елементи суспільної свідомості.

Тільки там є відповідальність, де є свобода суб'єкта, де останній має можливість і здатність робити вибір, а значить іти на ризик. У сучасному контексті, у першу чергу, слід було б говорити не про філософську пару «свобода» і «необхідність», а про «свободу» і «відповідальність». Остання пара категорій є більш продуктивною для розгляду категорії соціальної відповідальності. Так склалося, що в новітній час значно більшою суспільною увагою користувалося явище свободи, аніж відповідальності. За свободу почесно і модно боротися, заради досягнення свободи утворюються громадські рухи, політичні партії. А от виступати за відповідальність куди менш престижно. До того ж особливо активним поборникам утвердження соціальної відповідальності можуть начепити і ярлик держиморди, догматика тощо.

Свобода може проявитись у двох іпостасях: як незалежність у прийнятті рішення, і як свавілля, тобто, прийняття рішення й утілення його в життя без відповідальності. Отже, однією із форм безвідповідальності, причому крайньою формою, є свавілля. Застерігаючи

від крайнощів у прояві свободи, В. Франкл влучно сказав: «Я порадив би, щоб статуя Свободи на східному узбережжі США була доповнена статуєю Відповідальності на західному» [4]. Ці розбіжності у прояві свободи під час прийняття рішень як ніколи актуальні для українського суспільства. На жаль, низький рівень соціальної відповідальності, що має масовий характер, дуже сильно вплинув на стан соціального порядку в нашому суспільстві.

Література

1. *Мэй Ролло*. Новый взгляд на свободу и ответственность. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://psylib.org.ua/books/meugo05.htm>; *Пазина О.Е.* Социальная ответственность личности в современном обществе. Автореферат диссертации на соискание степени кандидата философских наук. – Нижний Новгород – 2007. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.dissercat.com/content/sotsialnaya-otvetstvennost-lichnosti-v-sovremennom-obshchestve#ixzz3HGqeKZdm>; *Подорога Валерий*. Вина и ответственность — те наши возможности, которые открывают сознательный путь к прощению и одновременно, к забвению. Отечественные записки. – 2013. – №2(53). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.gorby.ru/activity/conference/show_685/view_27421/; *Тульчинский Г.Л.* Границы личности как границы ответственности и свободы. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://socepidconf.com/data/abstract/2013SPB_ABSTRACT_TULCHINSKY_GRANICY_LICHNOSTI.pdf;
2. *Философский словарь* / Под ред. И.Т. Фролова. – М. : Политиздат, 1981. – 324 с.
3. *Печчеи А.* Человеческие качества. – М.: Прогресс, 1980. – 300 с.
4. *Виктор Франкл*. Детерминизм и гуманизм: критика пандетерминизма // Человек в поисках смысла. – М.: Прогресс, 1990. – С. 368.

7.2. Уявлення населення про соціальну відповідальність

Демократизація суспільства, розширення прав і свобод людини, безпосередня участь особистості в політичних, економічних, соціальних духовно-культурних процесах об'єктивно підвищує її персональну відповідальність за стан справ у суспільстві. Відповідальність особистості перед суспільством у сучасних умовах ще більше посилюється у зв'язку з глобалізацією, зростаючою ускладненістю суспільних відносин, збільшенням ситуацій ризиків і невизначеності [1].

Одна з найважливіших проблем, пов'язаних з проявом відповідальності особистості у різних сферах суспільства, на різних рівнях його функціонування, — це проблема сформованості особистої відповідальності. Дуже важливо виховати людину так, щоб вона розуміла свою відповідальність у кожній своїй іпостасі, у кожній своїй соціальній ролі. Проте одного розуміння відповідальності недостатньо для її втілення у суспільну поведінку. Необхідно, щоб у людини були сформовані вольові якості і компетентність щодо реалізації своєї відповідальності. Відсутність першого перетворює розуміння відповідальності у благі бажання, марення, а відсутність другого у кращому разі може скомпрометувати саме явище відповідальності, а в гіршому — призвести до негативних наслідків.

Особливо складно сформувані у особистості такий вид соціальної відповідальності, як громадянська відповідальність. Цей вид відповідальності формується разом з такими якостями особистості, як розвинені й чіткі світоглядні позиції, глибокі знання щодо устрою суспільства, його політичної, економічної, соціальної, соціокультурної структури, а також високою політичною культурою. Без цих характеристик людина слабо уявляє своє місце в суспільстві, а також свою роль у функціонуванні державного організму, а, отже, і свою соціальну відповідальність.

На пряме запитання: «Чи несете Ви особисту відповідальність щодо стану справ у країні?» в опитуванні Інституту соціології НАН України у 2009 р. 63% респондентів відповіли, що вони не несуть за це жодної відповідальності. Після подій на Майдані, у 2015 р., кількість безвідповідальних людей за суспільні справи зменшилася до 56%. Відповідно збільшилася частка і тих, хто вважає, що несе часткову і повну відповідальність за те, що відбувається в суспільстві. Якщо у 2009 р. часткову відповідальність за стан справ у країні брали на себе 21% і 2% брали повну відповідальність, то у 2015 р. таких людей було відповідно 30% і 3%. Але переважна більшість членів суспільства і сьогодні не відчуває власної відповідальності за стан справ у суспільстві. Причому, помітних відмінностей між різними віковими групами у відповідях майже немає. Так, вважає, що вони не несуть відповідальності 53% молодих респондентів (у віці до 30 років), 54% опитаних середнього віку і 61% тих, хто старше 55 років. Тобто сподіватися на те, що молодь візьме на себе більшу громадянську відповідальність і тим самим відкриє більш сприятливу перспективу на майбутнє, поки що не доводиться. У причинах цього ще слід розбиратися.

Література

1. Бек Ульрих. Общество риска. На пути к другому модерну. — М.: Прогресс-Традиция, 2000. — 384 с.; Луман Никлас. Риск и опасность // Отечественные записки. — 2013. — №2(53). [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://magazines.russ.ru/oz/2013/2/>; Яницкий О.К. «Критический случай»: социальный порядок в «обществе риска» // Социологическое обозрение. — Том 2. — № 2. — 2002. — С. 86–99.
2. Мареева С. В. Динамика норм и ценностей россиян. — Социологические исследования. — 2013. — № 7. — С. 127.

7.3. Ідентичнісна безвідповідальність

Просунутись у цьому напрямі нам допоможе аналіз того, як особистість уявляє свою відповідальність перед великими соціальними групами — суспільством, класом, етносом тощо. Ми допускаємо, що рівень її відповідальності перед цими групами буде, у першу чергу, залежати від рівня її самоідентифікації з ними [1].

Самоідентифікація особистості з групою передбачає її відповідальність за групу. Але в житті самоідентичність проявляється вкрай суперечливо. Між особистістю і великою групою в сучасному суспільстві немає жорсткого зв'язку. Тут особистість є членом багатьох соціальних груп і на цій основі володіє багатьма ідентитетами. Володіння особистістю багатьма ідентитетами призводить до суперечностей, конкуренції і протистояння між ними. Можна припустити, що, чим в більшу кількість соціальних груп входить особистість, тим менш жорстко вона пов'язана з кожною з них, тим слабшим є усвідомлення нею своїх обов'язків перед групою. Інакше кажучи, в сучасному суспільстві знижується рівень відповідальності особистості за групу.

Послаблення, а потім і дефіцит соціально-групової відповідальності у членів групи, стає умовою розмивання ідентичності. Руйнування механізму відповідальності надає можливість особистості відмовлятися від ряду групових цінностей. Поступово число групових цінностей, від яких відходить, відмовляється особистість, збільшується. Те ж саме відбувається і з дотриманням групових норм, традицій.

Слабке усвідомлення особистістю своєї приналежності до соціальних спільнот, груп породжує феномен ідентичнісної невідповідальності. Його не можна отожднювати з безвідповідальністю. Невідповідальність — це явище, яке знаходиться між відповідальністю і

безвідповідальністю. Якщо безвідповідальність – це категорія, яка відображає ухилення особистості від виконання покладених або добровільно взятих на себе зобов'язань, це усвідомлюване порушення норм, приписані членам соціальних груп і організацій, а також невиконання функцій, поставлених посадовим особам, особам з певним соціальним статусом, то невідповідальність має інші причини прояву, хоча як і безвідповідальність, протистоїть відповідальності.

Як правило, безвідповідальністю називають всіляку поведінку, яка виходить за рамки встановленого, регламентованого, визначеного. Однак не все в житті людського суспільства строго регламентоване і розписане. Так, важко описати обов'язки членів великих соціальних груп: соціальних класів, етнічних, регіональних та інших великих громад. Проте в суспільній свідомості все ж існують уявлення про них. До наших днів існують у суспільній свідомості образи типових представників великих соціальних груп. Не пішли в минуле і механізми впливу на представників великих соціальних груп, які фіксують відхилення в їхній суспільній поведінці – внутрішньогрупові детермінанти: груповий тиск, групові санкції; зовнішньогрупові: експектації, громадська думка.

Процес розмивання ідентичності займає роки. В українському суспільстві ще триває процес руйнування і розмивання старих ідентичностей і формування нових. За чверть століття відбулися в житті суспільства кардинальні зміни, пішли з життя старші покоління, увійшли в суспільне життя нові. І, звичайно, число тих, хто себе ідентифікує по-старому, істотно скоротилося. Разом з тим, процес формування нових групових ідентичностей іде складно. Формування політичної нації зіткнулося з цілою низкою проблем, які гальмують її становлення. Ще більше цей процес загострився в умовах відкритого військового конфлікту на Донбасі. З одного боку, різко

збільшилась у свідомості населення загроза нападу зовнішнього ворога (з 9,5% в 2013 р. до 52% в 2015 р.), яка призвела до громадянської консолідації і зростанню числа тих, хто ідентифікував себе як громадянин України. А, з іншого боку, громадянська самоідентифікація ще далека до наповнення її змістом відповідальності за стан справ у всьому суспільстві.

Кількість тих, хто ідентифікує себе з громадянами України, виріс з 2013 по 2016 рр. на 9% – з 51% до 60%. Проте більш глибокий аналіз показує, що ідентифікація жителів регіонів з українським громадянством неоднорідна. Якщо серед жителів Заходу країни ідентифікують себе громадянами України 64%, то таких серед жителів Півдня – 46%. У цих умовах ступінь однорідності політичної нації невисока. Це багато в чому пов'язано з тим, що самостійної української політичної нації не існувало і вона тільки формується.

Наведені вище дані свідчать про декларовану населенням ідентичність з українським громадянством. Якщо цю проблему розглядати під кутом зору відповідальності особистості за стан справ у суспільстві, то важливо було б з'ясувати, наскільки точно відповідають заяви респондентів про свою громадянську ідентичність тим смислам, які прийнято вкладати у це поняття. У запитанні, яке ставилось у нашому дослідженні, контекст був таким, що респондент вибирав свою ідентичність не через альтернативу – громадяни України чи громадяни іншої держави, а через альтернативу усвідомлення свого зв'язку з усією державою чи лише з поселенням, чи з регіоном проживання, чи із своїм етносом, чи з Європою, або зі всім світом. У цьому контексті громадянство, у першу чергу, сприймається, як громадянськість. Тобто заявляючи про те, що він громадянин України, респондент припускав наявність у нього певних громадянських якостей – відпові-

дальність за країну, за стан справ у ній, а також готовність служити суспільству.

Ми вирішили проаналізувати, як уявляють свою відповідальність ті, хто ідентифікує себе як громадянина України, як жителя населеного пункту, як жителя регіону і т.д. Можна було припустити, що найбільше буде тих респондентів, хто заявить про свою відповідальність за стан справ у країні, серед тих опитаних, хто ідентифікує себе як громадянина України. Насправді, найбільше відповідальних виявилось серед тих, хто вважає себе громадянином Європи. 50% з них заявили, що вони несуть повну або часткову відповідальність за стан справ в країні. На другому місці за цим показником стоять «громадяни світу» – 38%. Проте ці дві групи складають лише 100 респондентів, тобто тільки 5,5 відсотка опитаних. Тому ми беремо їх відповіді лише до відома. А от серед «громадян», дійсно, виявилось найбільше тих, хто вважає, що він несе повну і часткову відповідальність за стан справ у країні – 37% респондентів. За ними набирають рівну кількість відповідей – по 25% – «мешканці села, району, міста», а також «мешканці регіону».

Отже, люди, які ототожнюють себе з громадянами України, є найбільш відповідальними у соціальному плані. Проте отримані дані викликають велику тривогу. Адже більшість «громадян України», а саме 57%, висловились, що вони не несуть ніякої відповідальності за стан справ у країні. Таким чином, громадянська самоідентифікація членів українського соціуму не підкріплюється соціальною відповідальністю. У переважній більшості осіб, що ідентифікують себе з соціальною групою громадян України, відсутня соціальна відповідальність за належність до своєї групи, за ті зобов'язання, які накладає на них членство в групі.

Однією із легких форм соціальної безвідповідальності є дефіцит відповідальності, тобто не повна безвідповідальність, а неповна, часткова, деформована, ущербна.

Таким чином, ідентичнісна безвідповідальність — це уникнення від виконання групових вимог: норм, традицій, обов'язків, недотримання групових цінностей. Ідентичнісна безвідповідальність — це прагнення зняти з себе наслідки прийнятого рішення або уникнення реалізації рішення, ухиляння від прийняття рішення, перекладання відповідальності на інших. Це явище є неоднорідним і має багато відтінків. В одних видах безвідповідальності превалюють моральні характеристики, в інших психологічні, а також правові, політичні, економічні, соціальні тощо. Явище уникнення від соціальної відповідальності вишиковується в певний ряд за ступенем ризику: дефіцит відповідальності, невідповідальність, безвідповідальність.

Неактуалізованість для особистості певних групових ідентичностей, яка в сучасних умовах одночасного перебування особистості у десятках соціальних груп, є широко розповсюдженим явищем, та й інші причини формують її невідповідальність. Феномен невідповідальності представляє собою слабке усвідомлення або повне неусвідомлення особистістю своєї приналежності до спільнот, соціальних груп. Його не можна назвати безвідповідальністю. Безвідповідальність передає більш жорсткий, імперативний феномен ігнорування обов'язків особистості по відношенню до групи.

Слабке усвідомлення або повне неусвідомлення особистістю своєї приналежності до спільнот, соціальних груп породжує феномен невідповідальності. Останній не можна назвати безвідповідальністю. Безвідповідальність передає більш жорсткий, імперативний феномен ігнорування обов'язків особистості по відношенню до групи. Невідповідальність — це не уникнення відповідальності, як у випадку безвідповідальності. У випадку безвідповідальності особистість знає чітко свої обов'язки і розуміє, що у разі їх невиконання вона проявить безвідпові-

дальність. Невідповідальність фіксує те, що об'єктивно особистість має певні зобов'язання перед групою спільністю і вона, як правило, або зовсім не усвідомлює своєї приналежності до цієї групи, або уявляє свою приналежність до групи, але не усвідомлює своїх зобов'язань перед групою — вона їх просто не усвідомлює. Об'єктивно така її позиція проявляється як безвідповідальність, а по відношенню до особистості, яка зовсім не усвідомлює цієї ситуації, це вже прояв невідповідальності.

Існують різні причини неусвідомлення своєї соціальної відповідальності суб'єктом. Розглянемо лише дві з таких можливих причин. Перша з них пов'язана з нездатністю особистості усвідомити всю соціальну зону своєї відповідальності. Як ми вже відзначили, найскладніше формується відповідальність суб'єкта, як особистості, так і груп, на макрорівні. Це обумовлено, принаймні, двома причинами. Перша, на рівні малої групи відповідальність є безпосередньо спостережуваною і відчутною, оскільки масштаби і фізичного простору, і кількості зв'язків відчутні особистістю. А коли мова йде про відповідальність на рівні великих соціальних груп, то тут виникають проблеми, пов'язані з тим, що людина повинна представляти в своїй уяві канали та механізми розгортання його особистої відповідальності. Це передбачає досить високий рівень його освіченості, досить компетентне уявлення про суспільство, його структуру, взаємини між групами, про місце особистості в соціальних процесах, в соціальній структурі, про міру її відповідальності за те, що відбувається в суспільстві. Для цього в особистості має бути сформовано не тільки уявлення про безпосереднє спостереження відносин людей в її ближньому колі, а й знання досить високого рівня абстракції, які розширюють її кругозір, збагачують ерудицію, дисциплінують мислення і формують здатність аналізувати системи соціальних зв'язків на рівні середніх

і великих соціальних груп та всього суспільства в цілому, бачити своє місце в них. Такі знання в першу чергу дають філософія і соціально-гуманітарні науки.

Другою причиною виникнення явища ідентичнісної невідповідальності в деяких випадках є історичні зміни уявлень про соціальну відповідальність. Ці зміни проявляються в тому, що соціальна відповідальність перероджується у форму соціальної невідповідальності. Наприклад, динаміку цього феномена можна спостерігати в селянській ідентичності. Півтора століття тому в традиційному суспільстві вихід селянина за межі норм селянської поведінки жорстко придушувався громадською думкою. У тих умовах існували дуже сильні групові експектації щодо поведінки, тобто очікування від людини, що належить до певної групи, адекватної груповим нормам поведінки. Сьогодні громадська думка є більш толерантною до відхилень у суспільних нормах. До того ж, змінилися і самі норми спільнісної поведінки, у т. ч. і у селян. Хоча слід визнати, що в сучасному суспільстві продовжують ще існувати такі механізми впливу на особистість, на її поведінку. Між іншим, залишаються діяти й ті механізми, які підштовхують її до правильної ідентичнісної поведінки. Проте вони вже мають більш м'який характер. Саме такого роду явище можна визначити як невідповідальність.

Отже, у суспільстві є поширеними різні форми відсутності ідентичнісної відповідальності. Кожна з них негативно впливає на інтеграційні процеси в суспільстві, виступає серйозною перешкодою на шляху консолідації соціуму. Тому одним із напрямів теоретичної роботи мають бути дослідження соціальної відповідальності. Змістовні дослідження необхідні не лише як засіб подальшого розвитку соціальної теорії, але і як надійне методологічне і теоретичне підґрунтя для професійного управління суспільними процесами.

Література

Карагусова Г. Социальная инфантильность общества – следствие просчетов в идеологической работе государства // [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://newskaz.ru/comment/20121112/4273085.html>; *Лисанюк Е.Н.* Ответственность и идентичность субъекта // Субъективность и идентичность. – Издательский дом Высшей школы экономики. – М. – 2012 // [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.hse.ru/data/2014/03/24/1318125403/%D0%A1%D0%A3%D0%AC%D0%AA%D0%95%D0%9A%D0%A2%D0%98%D0%92%D0%9D%D0%9E%D0%A1%D0%A2%D0%AC.pdf>; *Платонова А.В.* Коллективная ответственность «человека технического» необходимость или путь к безответственности? – Вестник Томского Государственного Университета. Выпуск № 357 / 2012 // [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://cyberleninka.ru/article/n/kollektivnaya-otvetstvennost-cheloveka-tehnicheskogo-neobhodimost-ili-put-k-bezotvetstvennosti>; *Чумакова Е.В., Лукьянова С.П.* Структура ответственности в контексте экзистенциального выбора личности. Вестник Южно-Уральского Государственного Университета. Серия: Психология. – Выпуск № 18 (151) / 2009. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://cyberleninka.ru/article/n/struktura-otvetstvennosti-v-kontekste-ekzistentsialnogo-vybora-lichnosti>